

Людмила Литвинова (Київ)

НАСЕЛЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ЗА АНТРОПОЛОГІЧНИМИ МАТЕРІАЛАМИ

Населення Центральної України доби середньовіччя (14 ст.) репрезентує антропологічна серія з ґрунтового могильника Торговиця. У статті розглядаються питання походження та антропологічного складу населення, виділяться морфологічні компоненти, на основі яких відбувалось формування середньовічного населення України і в подальшому антропологічного типу українців.

Население Центральной Украины эпохи средневековья (14 в.) представлено антропологической серией из ґрунтового могильника Торговица. В статье рассматриваются вопросы происхождения и антропологического состава населения, выделяются морфологические компоненты, на основе которых формировалось средневековое население Украины и в дальнейшем антропологический тип украинцев.

Проблема історичного розвитку Центральної України після монгольської навали є надзвичайно важливою для визначення її місця в складній етнополітичній ситуації, що мала місце в Східній Європі в другій половині 13–15 ст. Золотоординський період являє собою проміжну ланку, коли український етнос ще не був повністю сформований і зазнавав впливів сусідів. Антропологічні та археологічні матеріали свідчать, що у золотоординський період відбулися нові міграційні хвилі осілого та кочового населення і це призвело до ускладнення етнічної ситуації в означеному регіоні. В питаннях етнічного складу населення напередодні та під час монгольського панування єдиної думки серед дослідників немає. Археологічні та антропологічні дослідження останніх десятиріч свідчать про збереження основного осілого та кочового масиву, нащадків салтівського населення: це – болгари і алани, слов'яни та кочовики [7; 8; 10; 11; 12; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 22]. Інтерес дослідників до вивчення антропологічного складу середньовічного населення України обумовлений тим, що народи, які населяли південь Східної Європи, брали участь у формуванні антропологічного типу східноєвропейських середньовічних груп, зокрема, українців.

Археологічний комплекс Торговиця складається з поселення та ґрунтового могильника, які датуються серединою-другою половиною 14 ст. Торговиця – це один з важливих економічних та політичних центрів на Правобережжі Дніпра в золотоординський період. Речовий матеріал з поховань знаходить аналогії в синхронних за часом середньовічних ґрунтових могильниках Нижнього Подніпров'я [5; 6].

Антропологічна колекція з ґрунтового могильника Торговиця нараховує 92 скелети поганої збереженості, дуже погано збереглися черепи, більшість яких має посмертну деформацію. Статеві-віковий склад палеопопуляції

розподіляється таким чином: чоловіки – 26 скелетів (28.3%), жінки – 36 (39.1%), діти – 27 (29.3%), 2 (2.2%) скелети юнацького віку (стать не визначена) та 1 (1.1%) кістяк поганої збереженості невизначеної статі. Отже, попередні демографічні показники свідчать про диспропорцію серед дорослих та переважання жіночих скелетів, що, певною мірою, могло б свідчити про випадковість вибірки, але дослідження репрезентативної серії з ґрунтового могильника Мамай-Сурка, яка налічує 1143 скелети, демонструють також деяку перевагу жіночих скелетів. Така диспропорція в популяції може свідчити про те, що могильник залишило осіле населення. Загалом, причини диспропорції за ознаками статі різні: війна, голодомор, епідемія. Рівень дитячої смертності в популяції Торговиця складає 29.3% і свідчить про достатньо високий рівень смертності дітей. Можливо це пов'язано з випадковістю вибірки, але слід зазначити, що дитячі скелети в колекції репрезентовані різними віковими когортами, що може свідчити на користь об'єктивної оцінки серії. В порівнянні з середньовічними серіями Східної Європи, в більшості палеопопуляцій дитяча смертність коливається в межах 30-40% [7]. Слід зауважити, що серед скелетів не знайдено жодного індивідуума із слідами насильницької смерті, що свідчить про мирне співіснування осілої та кочової людності. Така ж ситуація простежується і в нижньодніпровському регіоні, де досліджено антропологічний матеріал з 4 ґрунтових могильників. Антропологічна колекція з ґрунтового могильника Торговиця досліджена частково, вона є першою серією, яка репрезентує населення Центральної України 14 ст. Краніологічна серія з могильника складається з 2 чоловічих та 5 жіночих черепів. Чоловіча серія характеризується мезокранією, обличчя має середню ширину та висоту, мезенне, орбіти широкі та середньовисокі – мезоконхні, ніс середньоширокий та високий – лепторинний, виступає сильно, розвиток перенісся значний, обличчя добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому та на середньому рівнях. Комплекс краніологічних ознак, що простежується на чоловічих черепах, цілком європеоїдний. Жіноча серія має дещо інший комплекс ознак: за черепним показником характеризується брахікранною формою, обличчя широке та низьке, за лицевим показником широке. Орбіти середньоширокі та низькі, за показником мезоконхні, ніс характеризується середньою шириною та висотою, за показником мезоринний, перенісся розвинене середньо, носові кістки виступають значно. Кути горизонтального профілювання обличчя свідчать про сплюсненість обличчя на верхньому рівні; на середньому рівні обличчя профільоване, в цілому, добре. Комплекс краніологічних ознак, що фіксується на жіночих черепах, притаманний європеїдам з незначною монголоїдною домішкою. Характер монголоїдної домішки в жіночій краніологічній серії з могильника Торговиця свідчить про вплив антропологічного типу, який був притаманний населенню салтово-маяцької культури, його пов'язують з етнонімом

протоболгари або болгари. Аналіз чоловічої та жіночої серії з Торговиці свідчить про неоднорідний антропологічний склад та наявність різних морфологічних типів серед населення, яке залишило цей могильник. Слід зазначити, що чоловіки дещо відрізняються від жінок, – у останніх монголоїдна домішка значно сильніша, що, взагалі, притаманно осілому населенню доби середньовіччя Півдня України [4; 5; 17]. Можливо, це пов'язано з тим, що жінки, в більшості, складали місцеву основу населення, тоді як чоловіки, найбільш рухлива частина суспільства, мігрували з різних регіонів.

Статистичний аналіз для більшої об'єктивності проведений за кількома програмами із залученням краніологічних серій, які репрезентують слов'янське населення Середнього Подніпров'я, населення салтово-маяцької культури басейну Сіверського Дінця, Подоння та Північного Кавказу, осіле населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст., серію з козацького цвинтаря кінця 16 – початку 17 ст. у м. Чигирин і збірні серії українців різних регіонів 17–19 століть.

Антропологічні матеріали з ґрунтового могильника Торговиця дозволяють зробити певні висновки. Населення Центральної України 14 ст., яке подає серія Торговиця, має подібність до населення Нижнього Подніпров'я (могильники Кам'янка, Каїри, Благовіщенка та Мамай-Сурка). Можливо, населення означених регіонів формувалось під впливом одних і тих же компонентів. У чоловічій серії простежується деяка подібність до слов'ян Середнього Подніпров'я [3] та аланського населення басейну Сіверського Дінця, Подоння [13] та Північного Кавказу [9]. Жінки близькі з серіями, що мають в своїй основі болгарський компонент: широке та низьке, дещо сплюснене обличчя. Таким чином, середньовічне населення Центральної України за краніологічною серією з ґрунтового могильника Торговиця сформувалося під впливом нащадків слов'ян, алан та болгар. Матеріали з єдиного дослідженого козацького цвинтаря Чигирин (кінець 16–17 ст.), в якому простежено 2 морфологічних варіанти – слов'янський та болгарський (до речі, останній компонент в серії є домінуючим і демонструє значну близькість з осілим населенням Степу [23, 385]), проявляють значну подібність за багатьма ознаками з серією Торговиця. Це свідчить про постійне існування певної частини осілого населення на теренах Центральної України за доби середньовіччя.

За комплексом краніологічних ознак збірні серії українців 17 – 1 половини 19 ст. належать до кола південних європеоїдів, їм притаманний комплекс краніологічних варіантів, характерних для населення Центральної та Східної Європи [2, 37]. В.П. Алексєєв вважав, що антропологічний тип українців склався на підґрунті морфологічного типу древлян, а також не заперечував участь населення Нижнього Подніпров'я, що залишило могильники Кам'янка та Каїри у формуванні антропологічного типу

українців [1, 193, 194, 208]. Дещо іншої думки дотримується Т.І. Алексєєва, яка вважає, що племена східних слов'ян – древлян, волинян, тиверців та уличів брали майже однакову участь у творенні сучасного українського етносу [3, 203]. При співставленні серій українців з палеоантропологічним матеріалом з ґрунтового могильника Торговиця з'ясувалося, що між ними існує значна морфологічна подібність за багатьма таксономічно важливими ознаками як у чоловічій, так і жіночій серії. Таким чином, антропологічний тип українців певною мірою склався на підґрунті морфологічних типів, які репрезентують осіле населення 12 – початку 15 ст. Нижнього Подніпров'я та Центральної України.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алексєєв В.П. Происхождение народов Восточной Европы (Краниологическое исследование). - Москва. - 1969. - 324 с.
2. Алексєєв В.П. Матеріали до хронологічної характеристики українського народу // Матеріали з антропології України. - 1971. - Вип.5. - С.30-54
3. Алексєєва Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. - Москва, 1973. - 329 с.
4. Алексєєва Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Влахи. Антропологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). - Москва. - 2003. - 132 с.
5. Бокій Н.М., Козир І.А. Середньовічна пам'ятка біля с.Торговиця на Кіровоградщині // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. - Київ, 2002. - С.90-93
6. Бокій Нінель, Козир Ірина Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії 14 ст. - Київ, 2003
7. Бубенок Олег Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я // Східний світ. - 2000. - №1. - Київ. - 2001. - С.15-36
8. Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.). - Киев - 2004. - 324 с.
9. Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестник антропологии. - Вып.2. - 1996. - С.156-167
10. Ельников Михаил Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы // Татарская археология. - № 1-2 (8-9). - Казань. - 2001. - С.142-188
11. Ельников М.В. " Дике поле" і проблема складу населення Нижнього Дніпра за часів Золотої Орди // Наукові праці історичного факультету ЗДУ . - Випуск X. - Запоріжжя. - 2001. - с.20-29
12. Ельников М.В. До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі // Сучасні проблеми археології. - Київ. - 2002. С.72-73
13. Ефимова С.Г., Кондукторова Т.С. Население салтово-маяцкой культуры по данным краниологии // МАИЭТ. - Вып.IV. - Симферополь, 1994. - С.562-584
14. Зіневич Г.П. Матеріали до вивчення антропологічних особливостей черепів з Каїрського могильника XI-XIII ст. // Матеріали з антропології України. - 1960. - Вип.1. - С.98-101
15. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. - Київ. - 1992. - 184 с.
16. Козловський Аркадій Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII - середині XV ст. // RUTHENIKA. - Київ. - 2002. - Том I. - С.127-133

Матеріали міжнародної наукової конференції

17. Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. - 1957. - №1. - С.55-57
18. Круз С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр. - Київ.-2003. - Вип.5. - С.143-149
19. Литвинова Л.В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології. - Київ. - 2002. - С.126-128
20. Литвинова Л.В. Антропологічна характеристика населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя (за матеріалами могильника Мамай Сурка). - Археологія. - 2004. - №2. - С.68-78
21. Литвинова Л.В. Палеодемографічна структура населення Південного Подніпров'я доби пізнього середньовіччя (у друку)
22. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы // Степи Евразии в эпоху средневековья. - Москва. - 1981. - С.202-239
23. Рудич Т.А. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI-XVII вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. - Донецк. - 2000. - Том 1. - С.381-392

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- СА - Советская антропология. Москва
 МАИЭТ - Материалы по археологии, истории и этнографии. Москва

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Литвинова Людмила Володимирівна – науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України.

Олександр Моця (Київ)

СИНЬОВОДСЬКА БИТВА 1362 Р. В КОНТЕКСТІ МАЙБУТНІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Військова операція 1362 р. певною мірою змінила ситуацію на півдні Східної Європи: розпочався поступовий занепад могутньої Золотої Орди. Сам район битви вимагає подальшого комплексного дослідження з використанням як традиційних, так і нових методів.

Военная операция 1362 г. в определенной степени изменила ситуацию на юге Восточной Европы: началось постепенное угасание могущественной Золотой Орды. Сам район сражения требует дальнейшего комплексного исследования с использованием как традиционных, так и новых методов.

Військова операція на Поділлі 1362 р., основною акцією якої являлася згадана у назві битва, трактується як головна провідниця ліквідації влади адміністрації Золотої Орди в усьому регіоні й заміни її владою литовських князів – братів Коріатовичів та їхнього дядька й сюзерена Ольгерда. Це був початок занепаду великої імперії – перший етап перерозподілу підвладної нащадкам хана Батия території Наддніпрянщини та приєднання до Великого князівства Литовського значних земель. Дослідження самого місця битви привело науковців до висновку, що місто Сині Води, або ж Ябу-город

знаходилося в околицях сучасної Торговиці на Кіровоградщині. Тут в першій половині XIV ст. існувала резиденція ханського намісника у золотоординських володіннях на захід від Дніпра. Тому зрозуміло, що якраз ця обставина виявилася досить ваговою причиною для вибору місця проведення самої військової акції [7, 8–9, 18–19, 40–41].

Основні деталі вищезгаданого протистояння найбільш широко висвітвив відомий польський автор М. Стрийковський. Він відзначав, що коли литовські сили, поминувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, ...то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер. Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних сутичках та заподіяти шкоди стрілами.

Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильний їй шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріатовичами, з саможерів з стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їх царки: Куртубах, Качибей...і султан Дімейтер та разом з ними дуже багато мурз й уланів. Також скрізь по полях і в ріках лежало повно татарських трупів" (переклад Ф. Шабульда). В інших писемних джерелах про даний бій згадується набагато менше [7, 4–7].

Тож інформації для більш повної реконструкції битви явно недостатньо. Вихід може бути один – це комплексне вивчення різноманітних матеріалів, початок чому вже було зроблено О. Брайченком [7, 27–39]. Тому слід зупинитися на цьому питанні більш детально.

В першу чергу, це вже згадані писемні джерела. Протягом останнього десятиліття у вітчизняній історичній науці утвердилася думка щодо датування битви 1362 р. за датою наведеною у Никонівському й Густинському зводах та Рогожинському літописці, а її місцем називають береги нинішньої р. Синюхи. Локалізувати територію баталії обгрунтовують і матеріали десятилітніх археологічних робіт в Торговиці (Н. Бокій, І. Козир та ін.).

На наш погляд, обережніше в даному конкретному питанні слід ставитися до вивчення та використання пам'яток усної народної творчості. Це не виключає точку зору про те, що визначні події доби середньовіччя